

SSAD

Stratejik ve Sosyal Arařtırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 08.11.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.12.2023

DOI: 10.30692/sisad.1387876

OSMANLI ARŐIV BELGELERİNE GÖRE AMASYA'DA BULUNAN KİLİSELERİN ONARIMLARI*

Restorations of Churches in Amasya According to Ottoman Archive Documents

Nazim BOY

Arş. Gör.

Tokat Gaziosmanpařa Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

ORCID ID: 0000-0003-0360-1189

nazim.boy@gop.edu.tr

Atıf/Citation: Nazim Boy (2023), "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amasya'da Bulunan Kiliselerin Onarımları", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.111-133.

Öz: Bu çalışmada, Amasya il sınırları içinde bulunan kiliselerin Osmanlı İmparatorluğu döneminde geçirmiş olduğu onarımlar ele alınmıştır. Araştırmanın temelini Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler oluşturmuştur. Söz konusu belgeler, gayrimüslim eserlerinin onarım sürecini ortaya koyan önemli bilgiler içermektedir. Yapılan arşiv taraması neticesinde Amasya'da Osmanlı döneminde yedi kilisenin tamiri ve yeniden inşası için girişimlerin olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi, Gümüşhacıköy Ermeni kilisesi, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi günümüze ulaşmamıştır. Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi'nin dış duvarları sağlam olarak günümüze ulaşmış ancak iç mekânlarında değişiklikler yapılmıştır. Belgelerden, onarıma sebep olan etkenler ve onarım taleplerinin nasıl yapıldığına dair aydınlatıcı bilgilere erişilmektedir. Onarımın genellikle geçen zamanla yapının harap hale gelmesi veya cemaatin artmasıyla fiziki mekânın yetersiz hale gelmesi sebebiyle talep edildiği görülmektedir. Tamir talebi yapıldığında hangi işlemlerin yapılacağı açık bir şekilde ifade edilerek masraf çizelgeleri ve plan çizimleriyle durum somutlaştırılmıştır. Gayrimüslim cemaatten gelen taleplerin genel olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak genel olarak kilisenin olduğu yerde yeterli nüfusun olması ve eski yapının yükseltilmeden ve genişletilmeden onarım işleminin yapılmasının istendiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Ermeni, Kilise, Onarım, Rum.

Abstract: In this study, the restorations undergone by churches located within the boundaries of Amasya province during the Ottoman Empire period are discussed. The research is primarily based on the documents found in the Ottoman Archive of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye. These documents

* Bu çalışma, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Amasya'da Yapı Onarımları" isimli devam eden doktora tez çalışmasının bir bölümünden üretilmiştir.

contain important information revealing the restoration process of non-Muslim monuments. Through archival research, it was determined that there were efforts to restore and reconstruct seven churches in Amasya during the Ottoman period. Among these, Amasya Aya Yorgi Church, Gümüşhacıköy Surp Agop Church, Gümüşhacıköy Armenian Church, Merzifon Bayat Village Church, and Ziyaret Town Greek Church have not survived to the present day. The outer walls of Merzifon Aya Varvara Greek Church and Merzifon Protestant Church have survived intact, but alterations have been made to their interiors. The documents provide enlightening information about the factors that led to restorations and how restoration requests were made. It is observed that restorations were generally requested due to the deterioration of the structure over time or the inadequacy of the physical space as the congregation grew. When a restoration request was made, the specific procedures were clearly outlined, and cost schedules and plan drawings were used to concretize the situation. Requests from the non-Muslim congregation were generally accepted. However, it is generally understood that restorations were requested without raising and expanding the old structure, as long as there was a sufficient population in the church's location.

Keywords: Amasya, Armenian, Church, Restoration, Greek.

GİRİŞ

Orta Karadeniz'in iç kısmında yer alan Amasya şehri birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Arkeolojik veriler şehrin tarihinin 3500 yıl öncesine kadar uzandığını ve bölgede ilk izlerin Hatti uygarlığına ait olduğunu göstermektedir (Akurgal, 1997, s. 17; Dönmez, 2013, s. 23). Hititler döneminde şehir çevresinde yerleşimin devam ettiği belirtilmektedir (Şahin & Emecen, 1991, s. 1). M.Ö. 301'de Pontus Krallığı'nın kurulmasıyla birlikte Amasya'da bir kent yerleşiminin ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Dönmez, 2014, s. 18). M.Ö. 63 yılında Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahası içerisine giren şehir 3. yüzyılda bir piskoposluk merkezi olmuştur. Amasya'da 712 yılında başlayan kısa süreli bir Arap hâkimiyeti olsa da Bizans İmparatoru III. Leo bu hâkimiyeti kısa süre içerisinde bitirerek kenti topraklarına katmıştır (Şahin & Emecen, 1991, s. 1).

Amasya'nın Türk hâkimiyetine giriş süreci iki aşamalı olmuştur. Malazgirt Zaferi'nden önce Büyük Selçuklu Devleti'nin yönlendirmeleriyle Türk beyleri Anadolu'nun içlerine kadar akınlar düzenlemişlerdir. Bu çerçevede yapılan akınlarla Konya, Kayseri, Tokat, Niksar ve Amasya civarı kısa bir zaman için de olsa Türklerin egemenliği altına girmiştir (Turan, 2013, s. 50). Malazgirt Zaferi'nden sonra ise Sultan Alparslan'ın, savaşa katılan emirlerinden Anadolu'da fetihler yapmalarını istediği ve fethedecekleri yerlerin kendilerine ikta olarak verileceğini söylediği ifade edilmektedir (Kesik, 2018, s. 62). Kesin bir bilgi olmamakla birlikte Malazgirt Zaferi'ne katıldığı düşünülen Danişmend Ahmed Gazi de Kayseri, Tokat, Sivas, Amasya ve Niksar'ın fethiyle görevlendirilmiştir. Bu çerçevede Amasya'da Türk egemenliği, 1071 Malazgirt Zaferi'nden çok kısa bir süre sonra Danişmend Ahmed Gazi'nin kurduğu Danişmendliler Beyliği ile başlamıştır (Kesik, 2017, s. 50). Danişmendliler dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. Kılıçarslan'ın şehri ele geçirmesiyle sona ermiştir. Selçuklulardan sonra İlhanlı Moğol valileri tarafından yönetilmeye başlanan şehir, Moğolların zayıflamasından sonra yerel beyliklerin mücadelesine şahitlik etmiştir. 1398 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılan Amasya, bir dönem şehzadelerin yetiştiği merkez olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olmuştur (Şahin & Emecen, 1991, s. 1)

Amasya'da Osmanlı döneminde etnik ve dini gruplar içerisinde Müslüman-Türk nüfus büyük bir çoğunluk teşkil etse de sancak merkezi ile merkeze bağlı kaza, kasaba ve köylerde gayrimüslim nüfusun varlığı bilinmektedir. 1520 tarihli tapu tahrir defterine göre Amasya merkez nüfusunun yaklaşık yüzde 22'sini, Merzifon nüfusunun ise yüzde 20'sini gayrimüslim nüfus oluşturmaktadır (Şimşirgil, 1985, s. XXXV). 1882-1893 yılları Amasya Sancağı dâhilinde kadın ve erkek nüfusun toplam sayısı 208 bin civarındadır. Bu nüfusun yüzde 86'sını Müslüman, yüzde yedisini Ermeniler, yüzde beşini Rum, geri kalanını ise Protestan ve Katolikler oluşturmuştur (Karpat, 2003, s. 176-177). 1914 yılında, Amasya Sancağı'nda bulunan 230.362 nüfusun yüzde 78'ini Müslümanlar, yüzde 11'ini Rumlar, yüzde 10'unu Ermeniler geri kalanını ise Protestan Çingenelerin oluşturduğu ifade edilmektedir (Karpat,

2003, s. 216-217). Müslüman nüfusa oranla zamanla bir azalma görülmekle birlikte 20. yüzyıl kadar ağırlığını Ermeni ve Rumların oluşturduğu gayrimüslim nüfusun varlığı devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde ülke sınırları içerisinde bulunan gayrimüslim nüfusun ibadetlerini engelleyici bir tavrın olmadığı bilinmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmet Han, Galata'da Cenevizlilere sığınan halka ibadetlerini özgürce yapabileceklerini ilan etmiş ve Georgios Skolarios'u Rum Ortodoks Patriği seçtirerek kendisini vergilerden muaf tutmuştur (Gökçen, 2006, s. 185). Fatih Sultan Mehmet Han, 1461 tarihinde Rum Patriği ile eşit haklara sahip olan ve Anadolu ile Rumeli'deki Ermenileri idare etmek üzere Ermeni Patriğine yetki vermiştir (Seyfeli, 2020, s. 669). Osmanlılar toprakları içerisinde bulunan gayrimüslimlere ibadet hürriyetlerinin yanında ibadetlerin gerçekleştirildiği kiliselerin onarımı konusunda da haklar tanımışlardır.

Bu çalışmamızda Amasya il sınırları içerisinde bulunan ve inşa ile onarımlarına ilişkin Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde belge tespit edilen kiliseler ele alınmıştır. Arşiv belgelerinden farklı zamanlarda ve çeşitli sebeplerle kiliselerin tamire muhtaç duruma geldiği ve onarım işleminin yapılması için girişimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Onarım girişimleri sonucunda tamir işlemlerinin yapılıp yapılmadığını belgeler üzerinden takip etmek her zaman mümkün görünmemektedir. Bu sebeple arşivde onarımına ilişkin belgeler bulunan yapıların onarılıp onarılmadığı konusu netleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda kiliseler günümüze ulaşan ve günümüze ulaşmayan şekilde iki başlıkta ele alınmıştır.

Amasya'da Bulunan Kiliselerin Onarımları Günümüze Ulaşan Kiliseler

Merzifon Aya Varvara (St. Barbara, Dardara) Kilisesi

Kilise, Amasya'ya bağlı Merzifon ilçe merkezinde, Eski Cami (Bozahane) Mahallesi'nin Yokuşbaşı semtinde, 179 ada 6 parsel üzerinde yer almaktadır. Bazı kaynaklarda "Aya Dardara" ve "St. Barbara" isimleriyle geçen kilise yakın dönemlerdeki kullanım amaçları sebebiyle "Kısmet Sineması" ve "Yumurcak Sineması" olarak da anılmaktadır (Merzifon Belediyesi, 2015, s. 74; Börek, 2023, s. 64). Günümüzde Merzifon Belediyesi, Prof. Dr. Türkan Saylan Kültür ve Sanat Merkezi olarak kullanılan yapının ismi farklı şekillerde anılsa da çalışmamızda Osmanlı Arşivinde geçtiği şekilde "Aya Varvara" şeklinde kullanılmıştır.

Aya Varvara Kilisesi'nin kimin tarafından ve ne zaman inşa ettirildiği bilinmemektedir. Ancak Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan ve kilisenin tamirine ilişkin bilgiler içeren 1836 tarihli belge yapının söz konusu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir (BOA. C. ADL. 103.6159.1. H. 19 L 1251).

Yapının doğu, batı ve güney cepheleri sonradan inşa edilen yapılar sebebiyle kapanmış olduğundan dışarıdan görülemez (Resim 1).

Resim 1: Aya Varvara Kilisesi Doğu Cephe (N. Boy Arşivi-2022)

Kilisenin dışarıdan görülebilen tek cephesi olan kuzey cepheden yapının malzemesi, pencere düzeni ve yapıya yapılan müdahaleler kısmen de olsa izlenebilmektedir. Cephede yer alan iki sıra pencerenin açıklıkları örülerek kapatılmıştır (Resim 2).

Resim 2: Aya Varvara Kilisesi Kuzey Cephe (N. Boy Arşivi-2022)

Günümüze kadar sinema, düğün salonu ve kültür merkezi gibi farklı amaçlarla kullanılmasından dolayı kilisenin iç mekânında değişiklikler meydana geldiğinden yapının içerisinden taşıyıcı sistemi ve örtü düzeni hakkında fikir sahibi olunamamaktadır (Resim 3). Ancak Osmanlı arşivinde yer alan 1908 tarihli plan çiziminden yapının planı okunabilmektedir (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1) .

Resim 3: Aya Varvara Kilisesi İç Mekân (N. Boy Arşivi-2022)

Aya Varvara Kilisesi'nin geçirdiği onarımlara ilişkin Başkanlık Osmanlı Arşivindeki ilk kayıt İstanbul Rum Patrikhanesi Metropolit'i'nin padişaha hitaben yazdığı H.1251/M.1836 tarihli belgedir (BOA. C. ADL. 103.6159.1.). Söz konusu evrakta, kilisenin tamir edildiği belirtilmiş, ancak yerel idare tarafından keyfi olarak tamir şartlarının ihlal edildiği ve yolsuzluk yapıldığı öne sürülerek denetimlerle baskı oluşturulduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple Metropolit, padişahın kiliseye uygulanan baskının sona ermesi için bir ferman buyurulmasını istemiştir. Bu talep üzerine söz konusu yazının üzerine düşülen kayıta, bu türden metropolitliğe bağlı yerlerde eski kilise ve manastırlarla ilgili emirname olmadan idarecilerin denetimlerle baskı yapmalarını istenmiştir. Bu belgede yer alan bilgilerden yapının 1836 yılı öncesinde tamir geçirdiği anlaşılmaktadır.

Rum Cemaatine uzun süre hizmet eden kilise ve yanında bulunan mektep 3 Temmuz 1904 tarihinde çıkan Merzifon yangınında kül olmuştur (Yüksel, 2010, s. 62). Söz konusu yangında kilise ve mektebin yanı sıra, Sivas Valisi Reşid Akif Paşa'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği rapora göre; bir cami, üç han, 337 hane, 137 dükkan, yedi fırın, sekiz kahvehane, bir karakol ve yedi tane çeşme olmak üzere 503 yapı harap hale gelmiştir (Yüksel, 2010, s. 63).

Büyük yangın sonrası kullanılamaz hale gelen kilise ve mektebin yeniden inşası için Rum Patrikliğinin girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa imzasıyla hazırlanan H. 23 Receb 1327 / M. 10 Ağustos 1909 tarihli belge bu konuda detaylı bilgiler vermektedir (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1). Yapıyla ilgili hazırlanmış olan keşif çalışmasında plan ve cephe çizimlerini içeren detaylı bilgiler bulunmaktadır. Her iki yapının da kargir olarak inşa edileceği ve 84 bin 685 kuruş masrafın 40 bin kuruşunun kilise sandığından, geriye kalan tutarın ise yardım için toplanan paradan karşılanacağı belirtilmiştir. Belgede kilisenin fiziki yapısına ilişkin bilgilerin yanında cemaatiyle ilgili bilgiler de verilerek kilisenin yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buradaki bilgilere göre Merzifon'da 1909 tarihinde 432 Rum nüfus bulunmaktadır. Belgenin sonunda kilise ile mektebin eski ölçülerini geçmeyecek şekilde ve masrafları karşılamak üzere yeniden inşasına ruhsat verilmesi yönünde görüş belirtilmiş ve durumun Divan-ı Hümayun kalemine gönderilerek Maarif ve Defter-i Hakani Nezaretlerine bilgi verilmesi istenmiştir.

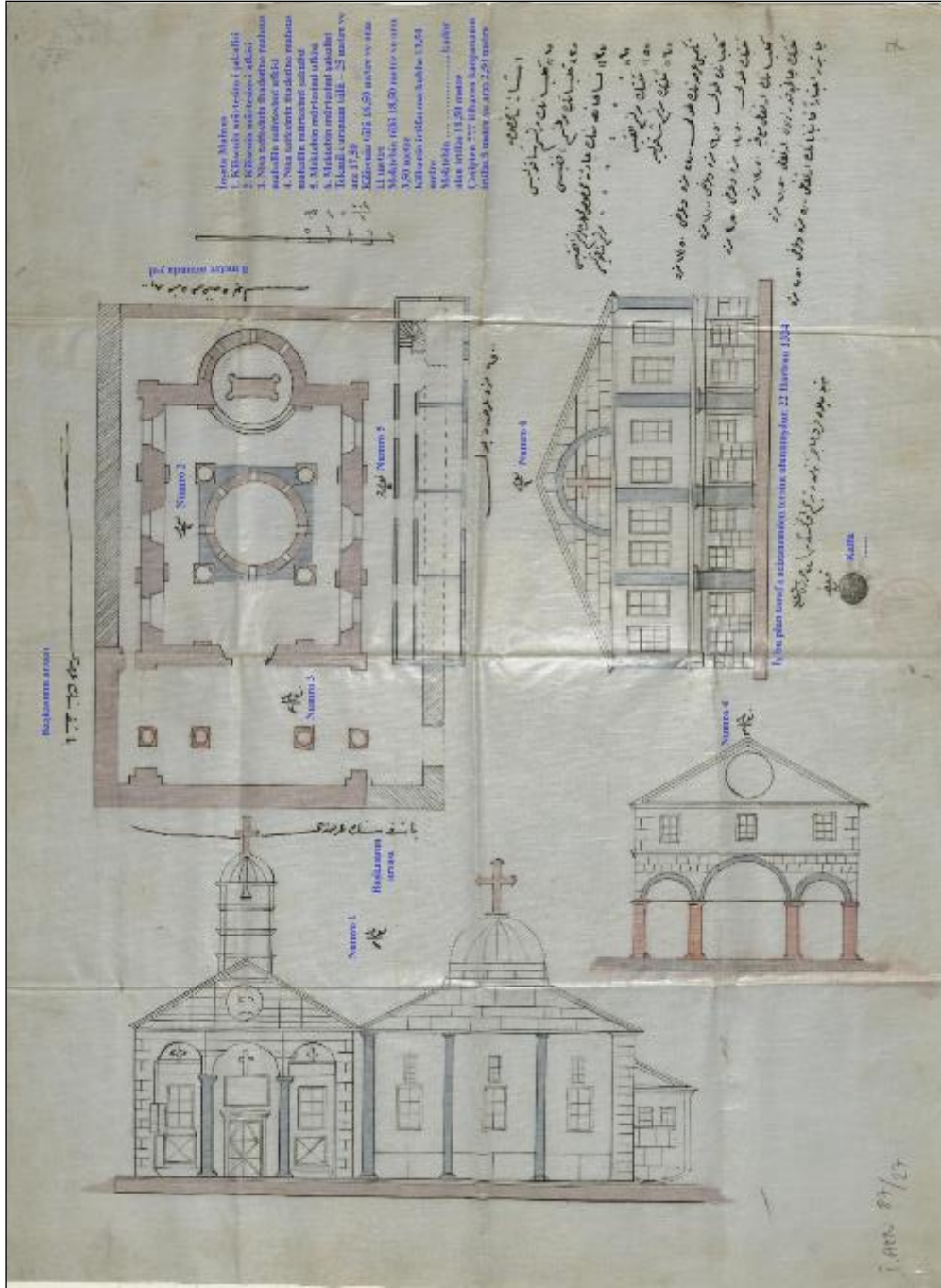
Keşif defteri içerisinde 5 Temmuz 1908 tarihli plan ve cephe çizimleri bulunmaktadır. Buradaki ölçülerden Aya Varvara Kilisesi'nin genel hatlarıyla 25 metre uzunluğunda ve 17.5 metre genişliğindeki eski arsası üzerine 16.5 metre uzunluğunda, 11 metre genişliğinde, 13.5 metre yüksekliğinde olacak şekilde yeniden inşa edileceği ve çan kulesinin ise 2.5x2.5 metre ölçülerinde kare planlı ve çatıdan itibaren 5 metre yüksekliğinde olacağı görülmektedir. Kilise

bitişğine yapılacak mektebin ise 18.5 metre uzunluğunda, 3.5 metre genişliğinde ve çatısı hariç 10.5 metre yüksekliğinde olacağı anlaşılmaktadır (Çizim 1- (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1)).

Kilisenin planını çizen kişinin ismi okunamamakta ancak unvan olarak kalfa ibaresi geçmektedir. Söz konusu çizimleri incelediğimizde çizimlerin birden altıya kadar numaralandırıldığı ve çizimin kenarında numaralı yerlerin açıklamalarının yapıldığı görülmektedir. Bir numaralı bölümde kilisenin cepheleri gösterilmekte olup bu çizimlerden kilisenin üst örtüsünün genelini kırma çatıyla, ortasının ise kubbe örtülü olduğu görülmektedir. Ayrıca çan kulesi de çizime işlenmiştir.

İki numaralı bölüm kilisenin planını göstermektedir. Bu plana göre kilise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup yarım daire şeklindeki apsis doğu cepheden dışa taşkındır. Yapının ortasında yaklaşık 6x6 metrelik bir alanda dört ayak üzerine oturan kubbeli bir bölüm yer almaktadır. Batı cepheden girilen naosun kuzey ve batı cephelerinde simetrik şekilde yerleştirilmiş üçer pencere vardır.

Üç numaralı bölüm kadınların ibadetine ayrılmış kısım olarak tanımlanmıştır. Burası kilisenin batı tarafında kuzey-güney yönünde dikdörtgen şeklinde bir alandır. Dört numaralı bölüm ise kadınlar bölümünün cephe çizimidir. Beş numaralı bölüm kilisenin güneyinde yer alan mektebin plan çizimidir. Bu çizimden mektebin doğu-batı doğrultusunda yan yana sıralanan dört bölümden oluştuğu görülmektedir. Altıncı bölüm ise söz konusu mektebin güney cephesine ait çizimdir.

Çizim 1. Aya Varvara Kilisesi Plan ve Cephe Çizimleri (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1)

Eylül 1908 tarihli keşif mazbatasında kilisenin yeniden inşası için gerekli malzemelerin birim fiyat ve toplamları ile işçilik ücretlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir (Tablo 1- (BOA. İ.AZN. 87. 27-2.1). Söz konusu mazbataya göre kilisenin inşa masrafı 73.737 kuruştur.

Guruşdur	
810	40 metro tülünde ve iki metro ırakında bir metro arzında kilisenin hafriyat-ı turabiyesi cem'en 162 mikab metro olub beher metrosu 5 guruşdur
6156	Mezkûr 162 mikab metro tahl ?? divarının taş, kum, kireç ve üstadiyesi beher mikab metrosu 38 guruşdur
17100	380 metro mikab kağır duvar beher metrosu 45 guruşdur
1200	6 adet pencerenin taş, demir ve üstadiyesi beheri 200 guruşdur
2400	40 adet 5 metre tülünde taş direk üstadiyesi beheri 600 guruşdur
600	12 adet direk taşdan direk başlığı üstadiyesi beheri 50 guruşdur
1250	500 kıyye bağlantı için demir beher kıyyesi 220 guruşdur
800	200 kıyye kurşun beher kıyyesi 4 guruşdur
7500	250 metroluk kemerler ile kubbeye sarf olunacak 25 bin tuğla kireç, kum, ma'a üstadiye beher metrosu 30 guruşdur
18600	620 metro tülünde kuniz ...?... 30 guruşdur
500	10.000 oluk kiremidi beher ...?... 50 guruşdur
1500	Kilise Duvarının üzerinden beş metro irtifaında iki buçuk metro arzında çan kulesinin masrafı
1500	İki adet kapu masrafı
2000	Son cemaat için iki buçuk metro irtifaında 40 santim arzında 4 adet taş direk
456	Üç mikabdan dört adet direk ayağı, beher metro mikabı 28 guruşdur
1850	37 metro meri' taş ve kemer ma'a-mesarifı mutasarıfı beher metrosu 50 guruşdur
3690	Kemerden iki buçuk metro irtifaında 1235 metro meri'inde ?? tuğla duvar ve üzerinin kemeri ma'a-mutasarıfı beher metrosu 30 guruşdur
100	2000 adet oluk kiremidi beher ..?... 50 guruşdur
125	Kemer bağlantısına elli kıyye demir
750	Birer metro irtifaında yetmiş beş santim arzında beş adet pencere ma'a-mesarifı mutasarıfı beheri 150 guruşdur
330	Bir metre tülünde yirmişer santim arzında taş merdiven beheri 30 guruşdur
4650	Kilise ve son cemaat yerinin 186 metro meri' taş döşemesi masrafı beher metrosu 25 guruşdur
4500	Kilisenin dahilen ve haricen 3000 metro meri' ma'a mesarifı mutasarıfı sıva masrafı beher metrosu bir buçuk guruşdur
1650	Kilise holünün kireç duvarlarına 55 metro mikab taş tahm beher metro mikabı 35 guruşdur
3960	Mezkûr taml üzerine 3 metre irtifaında 40 santim arzında 665 mikabı tülen kağır duvar ma'a-masrafı mutasarıfı beher mikabı 60 guruşdur
500	Bir cümle kapısı ma'a-masarfı mutasarıfı
6000	İskele için ağaç tahta, mih üstadiye vesaire
73.737	

Tablo 1. Merzifon'un Bozahane Mahallesinden müceddeden inşa olunacak Rum Kilisesinin keşif mazbatasıdır.

Eylül 1324 tarihli rayiç mazbatası işçi ücretlerine ve bazı malzemelerin fiyatlarına ilişkin bilgiler içermektedir (BOA. İ.AZN. 87. 27-3.1). Söz konusu tabloda işçi ücretlerinde en yüksek ücretin 15 kuruş ile taş ustasına verildiği görülmektedir. Sıvacının 13 kuruş, marangozun 10 kuruş amelenin ise 5 kuruş yevmiye ile çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Numro	
279	
Guruşdur	
15	Taşcı ustası beher adedi
5	Amele yevmiyesi beher adedi
10	Dülger ustası beher adedi
13	Sıvacı Ustası beher adedi
420	Taml taş beher arabası
2	Kum arabası
1	Kireç beher batmanı
20	Sukelik ..?. merdivenlik taş beher metrosu
120	Yunma taş direği
15	Demir beher batmanı
24	Kurşun beher batmanı
2410	Taban kiremidi beher adedi
50	Oluk kiremidi beher ..?.
80	Lime kiremidi beher ..?.
35	Döşeme taş beher meri* metrosu
355	Kerpüç beher adedi
6	Beş arşunluk taban tahtası beher adedi
10	Dökmelik ağaç beher adedi
3	Tavan tahtası beher adedi
12	Doğrama tahtası beher adedi
100	Kiriş beher adedi
15	Direk beher adedi
20	Dördü birlik ağaç beher adedi
120	Çırk ..?. beher adedi
120,20	Bilek ..?. tahtası beher adedi
18	Kara mih beher batmanı
15	İngiliz Mih beher batmanı

Tablo 2. Rum milletinin müceddeden inşa olunacak kilisesinin rayiç mazbatasıdır.

5 Numaralı kilise defterinde yer alan 11 Ağustos 1909 tarihli kayıta Merzifon'da yanan Aya Varvara Kilisesi ve Mektebinin yeniden inşası talebine dair Rum Patrikliğinden gelen dilekçenin Şuray-ı Devlete havale edildiği belirtilmiş ve Sivas Valisi Nazım Paşa'ya ve Amasya Naibi İsmail Seyfeddin efendiye hitaben söz konusu talebin onaylandığı bildirilerek ve inşa işlemine muhalefet edilmemesi emri verilmiştir (A(DVNS.KLS.d.) 5.109).

Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi

Kilise, Merzifon İlçe merkezinde, Hoca Süleyman Mahallesi'nde Sinema Sokak'ta, 393 ada ve 45 numaralı parsel üzerinde yer almaktadır. Yapı 2002 yılında büyük bir yangın geçirmiş ve taşıyıcı ve örtü sistemi tamamen harap olmuş, duvarları ise zarar görmüştür. Kültür ve Turizm Bakanlığının sağladığı ödenekle İl Özel İdaresi tarafından restorasyonu tamamlanarak 11.01.2012 tarihinde Merzifon Belediyesine Bağlı Akif Güllü Kültür Merkezi olarak hizmete açılmıştır (Resim 4-5). Kilise, bir dönem sinema binası olarak kullanıldığından dolayı halk arasında *Doğan Sineması* olarak da bilinmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının üzeri kırma çatıyla örtülüdür. Yapının batıda yer alan giriş cephesi anıtsal bir görünüme sahip olup kuzey ve güney köşeleri simetrik olarak cepheden dışarıya taşırılmıştır (Resim 4). Katların kalın bir silmeyle ayrıldığı bu cephenin ortasında yer alan ana giriş kapısının her iki tarafında birer kapı daha bulunmaktadır. Tamamen kesme taş malzeme kullanılan batı cephenin ikinci kat seviyesinde ortada üçlü pencerenin her iki yanında simetrik yerleştirilmiş ikili birer pencere yer almaktadır.

Resim 4. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi (N. Boy Arşivi-2023)

Resim 5. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Yangın Öncesi-1998 (Bayram, 2012, s. 223)

Kilisenin kuzey ve güney cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Cephenin üst kat seviyesinde sivri kemerli beşer, alt kat seviyesinde ise yuvarlak kemerli beşer pencere yer almaktadır (Resim 6-7).

Resim 6. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Güney Cephe (N. Boy Arşivi-2023)

Resim 7. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Kuzey Cephe (N. Boy Arşivi-2023)

Yapının doğu cephesinde apsis dışı taşkın şekilde inşa edilmiştir (Resim 8). Apsisin her iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş yuvarlak kemerli birer pencere, apsis nişinin bittiği noktanın üstünde ise dört dilimli bir tane pencere yer almaktadır.

Resim 8. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Kuzey Apsis (N. Boy Arşivi-2023)

Yapının batı cephesi dışında diğer cepheleri büyük oranda sıvalı olduğundan kullanılan malzeme görülememektedir. Ancak Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (SKVKBK) arşivinde yapıyla ilgili hazırlanan tespit raporunda yer alan görüntülerde yapının subasman seviyesine kadar kaba yonu ve moloztaş duvar, üst kısımlarının ise taş ayaklar arasında tuğla duvar şeklinde inşa edildiği görülmektedir (Resim 9).

Resim 9. Merzifon Protestan (Evanjelic) Kilisesi (SKVKBK Arşivi)

Kilise, yakın dönemlerde farklı amaçlarla kullanıldığından dolayı değişime uğradığından naos bölümünde taşıyıcı sistem ve üst örtüyü görememekteyiz (Resim 10).

Resim 10. Merzifon Protestan (Evanjelic) Kilisesi İç Mekan (N. BOY Arşivi-2023)

Ancak kurul arşivinde yer alan fotoğraflardan yapının duvarlarının tuğla olduğu, ahşap direkler üzerine oturan tavanının ise metal çerçeve arası tuğla şeklinde olduğu görülmektedir (Resim 11-12-13).

Resim 11. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Apsis (SKVKBK Arşivi)

Resim 12. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Tavan (SKVKBK Arşivi)

Resim 13. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi ahşap direkler (SKVKBK Arşivi)

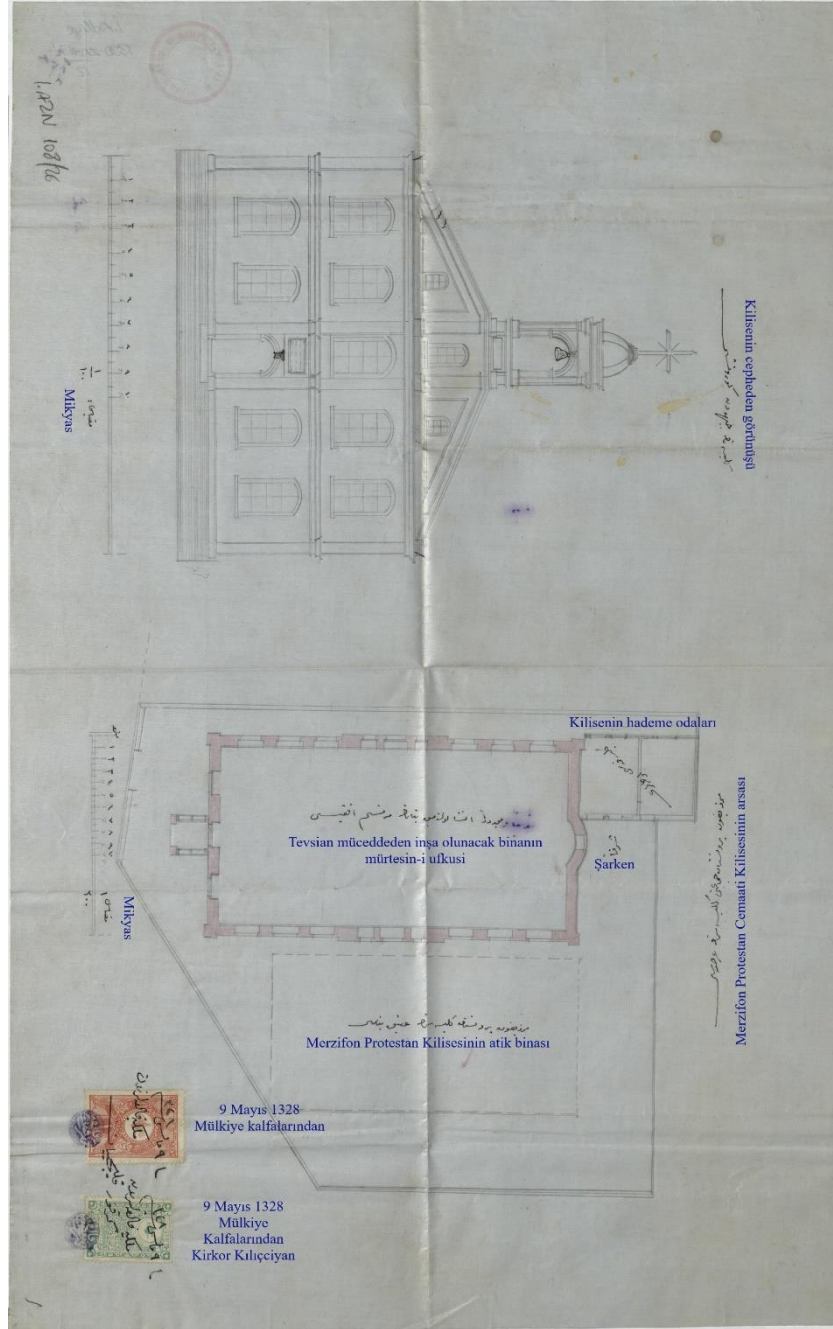
Merzifon Protestan Kilisesi, 1853 yılında 12 üye ile Amerikan Board tarafından kurulmuş olup ilk kilise 800 kişilik cemaate hizmet edecek kapasitede inşa edilmiştir (Alan, 2008, s. 69,75). Ancak zaman içerisinde cemaatin artması sebebiyle kilisenin genişletilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaca ilişkin talepler Osmanlı Arşivinde yer alan belgelere yansımıştır. Bu çerçevede arşivde kiliseyle ilgili ilk belge Merzifon Katolik cemaati adına Nezaret-i Hariciye'ye yazılan 13 Ağustos 1864 tarihli dilekçedir. Söz konusu dilekçede halkın ihtiyacı sebebiyle Bozahane Mahallesinde kiliseye ait arazi üzerine 34 zira' yüksekliğinde ve 20 zira' genişliğinde bir kilisenin inşası için padişahın izin vermesi sebebiyle çok sevinçli olduklarını belirtmişler ve inşa işlemine engel olunmaması için Amasya Mutasarrıfına hitaben bir emir buyurulması istenmiştir (BOA. İ.HR. 209.12046.1). Emirname talebine ilişkin dilekçenin alt kısmına 20 Ağustos 1864 tarihli bir kayıt düşülmüştür. Söz konusu kayıta dilekçede belirtilen ölçülerde müceddeden bir kilisenin inşasına ruhsat verildiğinin kayıtlarda görüldüğü belirtilmiş ve izin yazısında kilisenin

Katolik cemaatine ait eski arazi üzerinde inşa edileceği, İslam mahallesinde veya vakıf arazisi üzerinde olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca izin yazısında belirtilen ölçüleri aşmayacak şekilde inşa edilmesi gerektiğinin ifade edildiği belirtilmiştir (BOA. İ.HR. 209.12046.1).

11 Eylül 1964 tarihli belgede daha önceki belgeye atıf yapılarak, Katolik cemaati için Bozahane Mahallesinde inşa edilecek bir bab kilisenin inşasına ilişkin Amasya Mutasarrıfına emir buyurulması hususunda padişahın kararı sorulmuştur. Bu yazı altına düşülen 12 Eylül 1864 tarihli kayıta emrin var olduğu belirtilmiştir (BOA. İ. HR. 209.12046.3). Arşivde yer alan ve yukarıda içeriğine ilişkin bilgi verilen bu belgeler bize kilisenin 1864 yılı sonrasında yeniden inşa edildiğini göstermekle birlikte net inşa tarihini vermemektedir. Ancak Amerikan Board arşivinde ileride bahsedileceği üzere kilisenin 1913 yılında yeniden inşasında temeli atan Mr. Tracy'nin 44 yıl önce eski kilisenin de temelini attığını ifade eder. Bu bilgi bize yapının yeniden inşasının 1869 yılında başladığını göstermektedir (Alan, 2008, s. 77). İnşaatin tamamlanmasına ilişkin bilgiye aynı arşivdeki belgelerden ulaşılmaktadır. Buna göre 2000-3000 kişiye hizmet edebilecek şekilde planlanan kilisenin yene inşa süreci 1871 yılında tamamlanmıştır. Kilisenin yeniden inşası için yaklaşık 20.000 dolar paraya ihtiyaç duyulmuş, ancak ilk aşamada sadece 2.500 dolar toplanabilmiştir. İnşaat masraflarının tamamlanabilmesi için kilise papazı yardım toplamak amacıyla Amerika'ya gönderilmiştir. Aynı zamanda, üyelik kapsamında çeşitli ihtiyaçların karşılanması için üyelerin gerekli miktarda para yardımı yapmaları beklenmiş, bazı kilise üyeleri ise özel bağış yaparak katkıda bulunmuşlardır (Alan, 2008, s. 76).

Osmanlı arşivinde kilisenin yeniden inşasına ilişkin girişimleri konu alan bir diğer belge 23 Ekim 1912 tarihli Şurayı Devlet tezkiresidir (BOA. İ. AZN. 108.26.3). Söz konusu tezkireden kilisenin harap olmasından dolayı çan kulesi de dahil olmak üzere yeni bir kilisenin inşası için kilise cemaati tarafından mahallinden talepte bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu talep üzerine yapılan tahkikatı içeren evrakın Sivas Vilayetince Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderildiği ve oradan Divanı Hümayun müzekkeresiyle 3 Eylül 1912 tarihinde Şurayı Devlete havale edildiği ifade edilmiştir. Bahse konu kilisenin eski arsası üzerine kargir olarak inşa edileceği, uzunluğunun 32, genişliğinin 16 ve yüksekliğinin 10 zira' ölçülerinde olacağı ve üç kapı ile 42 pencere bulunacağı belirtilmiştir. Çan kulesinin dokuz zira' yüksekliğinde ve iki zira' genişliğinde olacağı ifade edilmiştir. Binanın doğu cephesinin kuzey köşesine 10 zira' uzunluğunda, altı zira' genişliğinde, beş zira' yüksekliğinde, iki kapı ve altı pencere olacak şekilde ahşap malzemeden iki hademe odası inşa edileceği belirtilerek, inşa için gereken iki bin liranın yardım için toplanan paradan karşılanacağı belirtilmiştir. Şurayı Devlet tezkiresinden Merzifon'da 175 hanede 988 Protestan nüfusun ikamet ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı evrak grubu içerisinde kilisenin cephe ve plan çizimlerini içeren R. 9 Mayıs 1328/M. 22 Mayıs 1912 tarihli proje yer almaktadır (Çizim 2). Söz konusu çizimler üzerinde mülkiye kalfalarından Kirkos Kılıççıyan'ın ismi geçmektedir. Çizimlerde kilisenin cephe ve plan çizimlerinin yanında arsa sınırları, eski kilisenin yeri ve hademe odaları kilisenin cephe görünüşü ve planının yanı sıra eski kilisenin arsa üzerindeki konumu da verilmiştir. Plan çiziminden yapının doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bazilikal planlı olduğu ve apsisin cepheden hafif şekilde dışarıya taşkın olduğu anlaşılmaktadır. Planı göz önünde bulundurduğumuzda yapının günümüze kadar bazı değişiklikler yaşadığını tespit etmekteyiz. Günümüzde giriş cephesinin köşelerinde yer alan kulevari çıkıntıların yapının projesinde yer almadığı ve apsisin de dışarıya daha fazla çıkıntı yaptığı görülmektedir. Ayrıca yapının pencere sayılarında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu da yapının büyük bir onarım geçirdiğine işaret etmektedir.

Çizim 2. Merzifon Protestan (Evanjelik) Kilisesi Projesi (BOA. İ. AZN. 108.26.1)

Sadrızam Kamil Paşa'nın imzasını taşıyan 7 Kasım 1912 tarihli belgede Şurayı Devlet kararıyla söz konusu kilisenin yeniden inşasına ruhsat verildiği belirtilmiştir. Ayrıca işlemin takibinden Adliye ve Mezahib Nezaretinin sorumlu olduğu açıkça ifade edilmiştir (BOA. İ. AZN. 108.26.4). Kilisenin yeniden inşa sürecinin ne zaman başladığına ve inşanın mali boyutuyla ilgili bilgilere Amerikan Bord'un Amerika'daki arşivinde yer alan belgelerde rastlanmaktadır. Oradaki belgelere göre kilise binası için 7.000 dolar, tefrişatı için ise 1.500 dolara ihtiyaç duyulmuştur. Bu miktarın tamamı Amerika'daki Hristiyanlardan toplanmış ve ruhsat alımını takiben 8 Eylül 1913 Pazartesi günü yapılan törenle kilisenin köşe taşı papaz Demirciyan ve Mr. Tracy tarafından konmuştur (Alan, 2008, s. 77).

Günümüze Ulaşmayan Kiliseler

Amasya Aya Yorgi Kilisesi

Günümüze ulaşmayan kilisenin yeri hakkında arşiv belgelerinde sadece Köprübaşı Mahallesi'nde olduğu bilgisi bulunmaktadır. Yapının yeri ile ilgili daha detaylı bilgiye Hüseyin Hüsameddin Yaşar'ın *Amasya Tarihi* isimli çalışmasından ulaşmaktayız. Yaşar, Bekir Paşa Medresesi'nin yerini "*Köprübaşı Mahallesi'nde Rûm Kilisesi'nin şarkan ittisâlinde köşe başında*" şeklinde tanımlaması bize kilisenin yerinin neresi olduğu konusunda açık fikir vermektedir (Yaşar, 2022, s. 165). Söz konusu kilisenin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Osmanlı Arşivinde kilisenin onarımına ilişkin ilk belgenin 7 Şubat 1796 tarihli olması yapının bu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir.

Arşivde yer alan ve kilise cemaati adına Padişaha hitaben yazılan 7 Şubat 1796 tarihli dilekçede Köprübaşı Mahallesi'nde bulunan ve yangında harap olan Rum cemaatine ait eski kilisenin onarımı için daha önceden izin istendiği ve bu izin çerçevesinde keşif işlemi yapıldığı belirtilmiştir. Ancak kilise cemaati, kilisenin onarımında kurallara uyulmadığı bahanesiyle vali, mütesellim ve bazı idareciler tarafından herhangi bir emir olmadan teftiş yapılarak kendilerine baskı yapıldığını ve paralarına el konulduğunu bildirmişlerdir. Kendilerine yapılan baskıların sona ermesi, el konulan paralarının iade edilmesi ve daha fazla rencide edilmemeleri için ferman buyurulmasını istemişlerdir (BOA. C. ADL. 5.302.1).

Söz konusu dilekçenin üst kısmına, Rum taifesinin yangından dolayı tamire muhtaç hale gelen kiliselerinin onarımı için sundukları dilekçelerine istinaden verilen hattı hümayun gereğince yapının genişletilmeden tamir edilmesi ve tamire muhalefet edilmemesi şeklinde emir yazılmıştır. Dilekçenin sağ tarafına yazılan bir başka bölümde ise kiliselerin tamiri için daha önceden çıkarılan bir emrin olduğu belirtilmiştir.

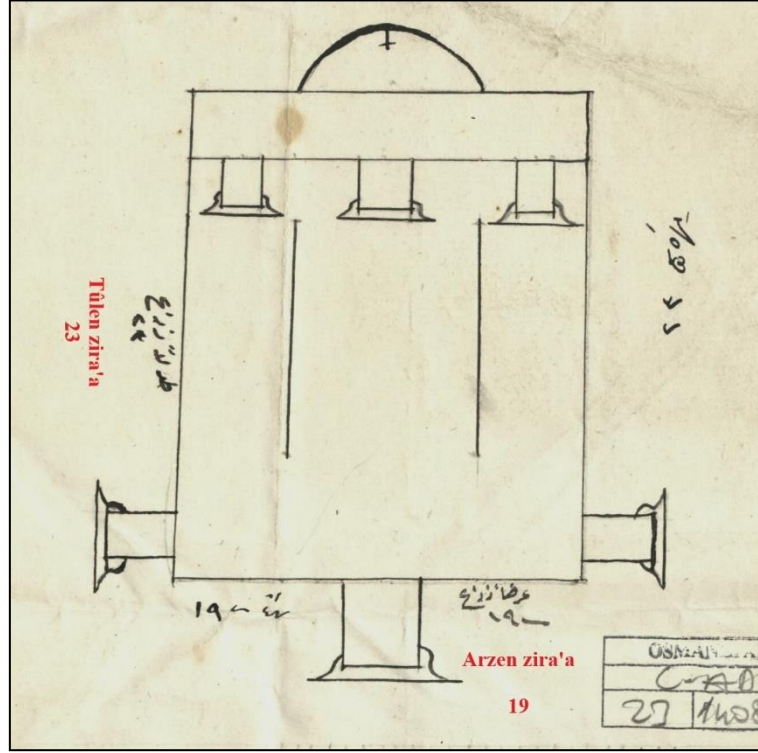
Aya Yorgi Kilisesi'nin onarımına ilişkin bir başka belge ise İstanbul Rum Patriği Avakim tarafından padişaha sunulan ve bir anlamda teşekkür bildiren 21 Kasım 1860 tarihli dilekçedir. Söz konusu belgede, kilisenin zamanla harap olduğundan ve içinde ayın yapılamaz hale geldiğinden, eski yerinde 36 zira' uzunluğunda, 22 zira' genişliğinde ve 15 zira' yüksekliğinde, üç kapı ve 20 pencere olacak şekilde inşasına izin verildiği belirtilmiştir. Bu durumdan Rum ahalinin çok mutlu olduğu ve söz konusu kilisenin emirnameye uygun olarak genişletilmeden onarılacağı ifade edilmiştir (BOA. İ. HR. 180.9989.1). Bahse konu belgenin altına *gereği divan-ı hümayundan* başlığı ile başlayan 1 Aralık 1860 tarihli yazı yazılmıştır. Bu kısımda Aya Yorgi ismiyle bilinen Rum kilisesinin zamanla harap olmasından dolayı yukarıda belirtilen ölçülerde olacak şekilde tamir ve inşasına ruhsat verildiğinin kayıtlarda açıkça var olduğu ifade edilmiştir.

Mühimme Defteri içerisinde yer alan H. Cemaziyelevvel sonu 1271/M. 1861 tarihli hükümde de İstanbul Rum Patrikliği kanalıyla gönderilen ve Aya Yorgi Kilisesi'nin yukarıda belirtilen ölçülerde onarımının yapılmasına ilişkin dilekçenin kaydı yer almaktadır (BOA. A. (DVNSMHM. 261.14/35).

Amasya Ziyere Köyü (Ziyaret Kasabası) Aya Yoryos Kilisesi

Amasya merkeze bağlı olan, günümüzde Ziyaret Kasabası olarak bilinen arşivde ise Ziyere olarak geçen köyde günümüze ulaşmayan bir kilisenin varlığını bilmekteyiz. Söz konusu kilisenin inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan onarıma ilişkin 1832 tarihli belgeden yapının bu tarihten daha önce inşa edildiği anlaşılmaktadır (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1). 1 Nisan 1832 tarihli bahse konu belgede, Amasya'ya bağlı Ziyere köyü ahalisi tarafından köyde bulunan Aya Yoryos Kilisesi'nin tamiri için meclise dilekçe verildiği belirtilmiştir. Söz konusu dilekçede kilisenin aradan geçen zamanla harap hale geldiğinden ibadet yapılamadığı ve tamir edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu kilisenin eski yerinde ve eski ölçülerini geçmeyecek şekilde 23 zira' uzunluğunda, 19 zira' genişliğinde, 10 zira' yüksekliğinde ve altı pencere olarak yeniden

inşa edilmek istendiğine dair izin talebinde bulunulmuştur. Taleplerine karşılık yapının onarımı için ferman buyurulması istenmiştir (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1). Binanın onarımına ilişkin yazışmalar içerisinde yapının plan çizimi de yer almaktadır. Bu çizime göre yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, apsis doğu cepheden dışa taşkın şekilde inşa edilmiştir (Çizim 3). Naos bölümü üç nefli olup ortadaki nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Kilisenin günümüze ulaşmaması sebebiyle yeniden inşanın yapılıp yapılmadığından emin olamamaktayız.

Çizim 3. Amasya Ziyere Köyü (Ziyaret Kasabası) Aya Yoryos Kilisesi (BOA. C.ADL. 23.1408.1)

11 numaralı kilise fihrist defterinin Sivas Vilayeti'ne ait bölümlerinin çevirisine ilişkin bir çalışmada 250 numaralı mühimme defterinin 109. sayfasında kilisenin tamirine ilişkin hüküm bulunduğu ifade edilmiştir (Çelik, 2020, s. 69). Tarafımızca da yapılan kontrolde fihrist defterinde yapının tamirine ilişkin H. Rebülevvel 1249 tarihli bir kayıt geçtiği görülmüştür. Ancak söz konusu mühimme defterinin ilgili sayfası ile birlikte önceki ve sonraki sayfaları kontrol edilmesine rağmen bahse konu hüküm bulunamamıştır.

Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi

Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden günümüzde Hacıköy olarak bilinen kasabada tamire muhtaç bir kilisenin olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin ne zaman inşa edildiğine ve mimari özelliklerine dair bilgi sahibi değiliz. Sadece arşivde yer alan 1849 tarihli belgeden yola çıkarak yapının bu tarih öncesinde inşa edildiğini ifade edebiliriz. 20 Ocak 1849 tarihli belgeden Hacıköy'de ikamet eden Ermeni cemaatinin toplu olarak meclise geldikleri ve 40 zira' uzunluğunda, 20 zira' genişliğinde ve 10 zira' yüksekliğinde kiliselerinin uzun süredir onarım görmediğinden dolayı yapının tamire muhtaç hale geldiği belirtilmiş ve tamir için izin talebinde bulunulmuştur (BOA. A.MKT. 204.97.1).

Bu talebe istinaden Gümüşhacıköy Naibi Hüseyin Ali tarafından yazılan belgede Ermeni cemaati tarafından talepte bulunulan konuyla ilgili imam Mustafa oğlu Mustafa, mahalle muhtarı Hasan oğlu Mustafa, reayadan Hasan oğlu Osman ve başka kimselerinde aralarında bulunduğu heyetçe araştırma yapıldığı belirtilmiştir. Yapılan tespitlerde kilisenin gerçekten

tamire muhtaç durumda olduğu, cemaatin ibadetlerini yapamadıkları bu sebeple tamire izin buyurulmasının uygun olacağı ifade edilmiştir (BOA. A.MKT. 204.97.2.1).

8 Ağustos 1849 tarihli belgede ise kilisenin tamire muhtaç olduğunun Müslümanlarca kabul edildiğine vurgu yapılarak aslına sadık kalınarak tamirinin yapılması ve herhangi bir engel çıkarılmaması istenmiştir (BOA. A.MKT. 204.97.2.2).

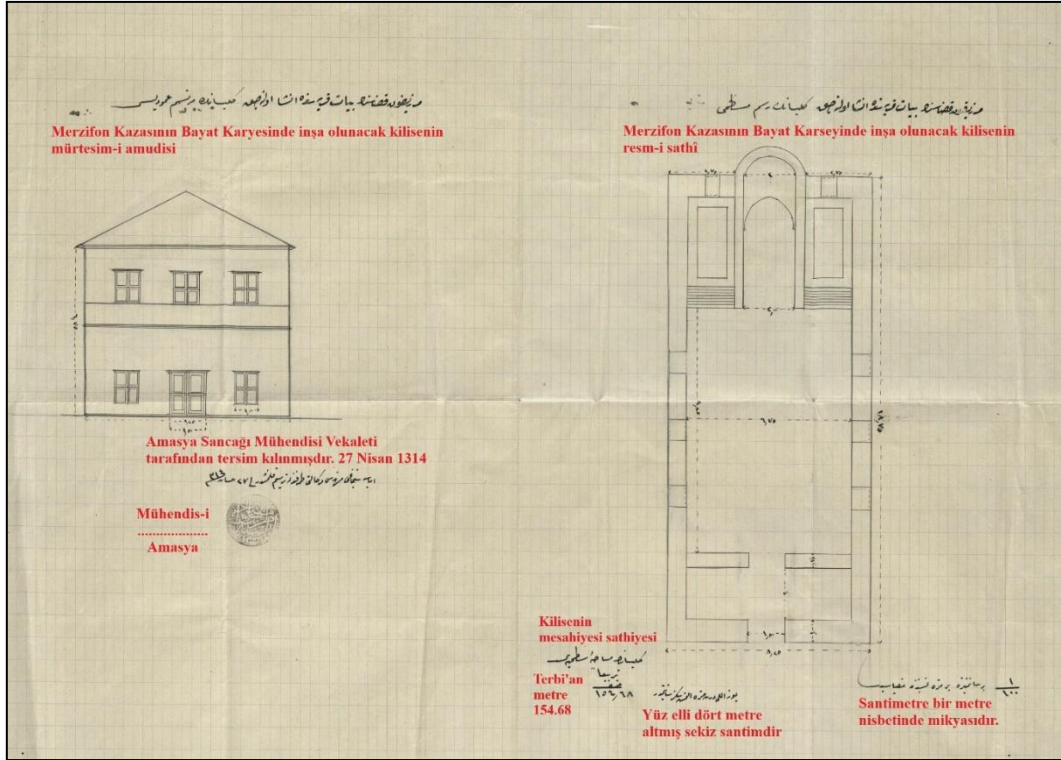
Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi

Günümüze ulaşmayan kilisenin tamirine ilişkin tek bilgi 11 Numaralı Fihrist Defterinde geçen 22 Haziran 1849 tarihli kayıttır. Bu kayıta Gümüşhacıköy'de bulunan Surp Agop isimli kilisenin tamirine kayıt düşülmüş ve 257 Numaralı Mühimme Defterinin 149. Sayfası işaret edilmiştir. Ancak söz konusu mühimme defterinde kilisenin tamirine ilişkin kayda rastlanmamıştır.

Merzifon Bayat Köyü Rum Kilisesi

Amasya'da Merzifon ilçesine bağlı olan ve ilçe merkezine yaklaşık 19 km mesafede Bayat Köyünde bulunan kilise günümüze ulaşmamıştır. Yapının inşa tarihi ve mimari özelliklerine dair herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Arşiv belgeleri içinde yapının inşa tarihine ilişkin bilgiye rastlanılmamıştır. Yaptığımız çalışmada 1897 yılını gösteren en erken tarihli belge yapının söz konusu tarihten önce var olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Arşivinde Bayat Köyü Kilisesi'nin onarımına ilişkin ilk kayıt 19 Kasım 1897 tarihli belgedir (BOA. İ. AZN. 31.13.2.1.). Söz konusu belgede; Bayat Karyesinde bir kilisenin yeniden inşası için Rum Patrikliği tarafından ruhsat talebinde bulunulduğu ifade edilmiştir. Bu talebe istinaden Adliye ve Mezahib Nezaret'nin 3 Ağustos 1897 ve 272 sayılı yazısı ile konuya ilişkin gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir. 27 Eylül 1897 tarihli emirname doğrultusunda köyde kilisenin inşa edileceği yerde keşif yapılmıştır. Dört duvarının kargir olarak yapılacağı ifade edilen kilisenin plan ve cephe çizimini içeren proje hazırlanmıştır. 9 Mayıs 1898 tarihli projenin Amasya Sancağı Mühendis Vekaletine bağlı bir mühendis tarafından hazırlandığı anlaşılmakta ancak mühendis ismi okunamamaktadır. Çizimler üzerinde yapının genişliği, uzunluğu ve yüksekliği gösterilmiştir (Çizim 4). Çizimler üzerinde yer alan ölçülere göre kilise doğu-batı doğrultusunda 18.75 metre uzunluğunda, 8.25 metre genişliğinde ve 6.75 metre yüksekliğindedir.

Çizim 4. Merzifon Bayat Köyü Kilisesi Plan ve Cephe Çizimi (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2)

Kilisenin onarımına ilişkin belgede onarıma zemin hazırlamak için kilise cemaatine vurgu yapılmıştır. Buna göre Canik'ten yaklaşık 40 sene önce dokuz haneden 53 erkek ve kızın köye geldikleri ve çiftliklerde ziraatle meşgul oldukları belirtilmiştir. Cemaatin H. 1308 /M. 1891 senesinde çiftlikleri yakınında bulunan araziyi kilisenin inşası için satın aldıkları ifade edilmiştir. Ayrıca tamir için gerekli 3.600 guruşun yardımlardan sağlandığı vurgulanmıştır. Bahse konu kilisenin yerinin Rum cemaatine ait olması sebebiyle yeri ile ilgili herhangi bir sorun görülmediği vurgulanmıştır.

12 Eylül 1898 tarihli Şurayı Devlet tezkiresinde kilisenin tamiri için Rum Patrikliğinden gelen dilekçe üzerine Sivas Valiliğince yapılan tahkikat evraklarının Adliye ve Mezahib Nezaretine sunulduğu ve buradan Şurayı devlete havale edildiği belirtilmiştir. Burada söz konusu tamir işleminin belirtilen ölçüleri aşmayacak şekilde yapılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir (BOA. İ.AZN. 31.13.3.1).

3 Numaralı Kilise Defterinin 244. sayfasında geçen kayıta da tamire ilişkin bilgiler teyit edilebilmektedir. Sivas Valisi Vezir Hasan Hilmi Paşa ve Amasya Mutasarrıfı Kemal Bey'in imzasının bulunduğu kayda göre Bayat köyünde Rum Kilisesinin inşası için Rum Patrikhanesinden dilekçe gönderilmiştir.

Sadrazam Halil Rifat Paşa, 1 Ekim 1898 tarihinde Rum Cemaatinin kendi arsaları üzerinde ve masraflarını da kendilerinin karşılayacaklarını beyan ettikleri kilisenin tamirine engel bir husus bulunmadığını beyan ederek Şurayı Devlet Mülkiye Dairesinin Mazbatasıyla birlikte padişaha sunmuştur (BOA. İ.AZN. 31.13.4.1.). 9 Ekim 1898 tarihinde yapının yeniden inşasına dair padişah iradesi çıkmıştır.

Değerlendirme

Yaptığımız çalışma sonucunda Amasya'nın günümüz il sınırları dahilinde bulunan ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtlarında onarım bilgisi geçen yedi kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerden Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi,

Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi günümüze ulaşmamıştır. Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi ise ana hatlarıyla günümüze ulaşmıştır.

Çalışmamız çerçevesinde arşivde onarım ve yeniden inşaya ilişkin tespit ettiğimiz belgelerden sadece Amasya Aya Yorgi Kilisesi'nin 18. yüzyılda bir onarım kaydı mevcuttur (BOA. C. ADL. 5.302.1). Diğer onarım kayıtları 1832 tarihi ile 1913 tarihi arasındadır. Onarım faaliyetlerinin 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren artmaya başladığı görülmektedir. Bu durum, Osmanlı'da batılı devletlerin tavsiyeleri ve daha ziyade baskılarıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı ve devamında Islahat Fermanı kapsamında gayrimüslim halka dini alanda sağlanan hürriyetin yansması gibidir. Özellikle Islahat Fermanıyla birlikte, gayrimüslimlerin ibadet mekânlarının, mekteplerinin ve hastanelerinin tamirinde kolaylık gösterilmesi anlayışının hakim olduğu görülmektedir (Ayar, 2017, s. 12).

Arşiv belgeleri üzerinden yapılan çalışmalarda yapıların onarım süreçlerinde nasıl bir yol izlendiği tespit edilebilmektedir (Aydın, 2018, s. 23). Araştırmamız kapsamında ele aldığımız belgelerden onarıma ilişkin sürecin ; başvuru, başvurunun tahkiki, keşif heyetinin kurulması, keşif yapılması ve onarımın tamamlanması aşamalarından oluştuğu görülmektedir. Başvuruların kilise cemaatleri tarafından yerel idareye yapıldığı örnekler olduğu gibi ruhani liderler olan patrikler aracılığıyla merkez teşkilatına yapıldığı örnekler de mevcuttur. Onarım için yapılan başvuru belgelerinde genel hatlarıyla ; yapının nerede bulunduğu, neden dolayı onarıma veya yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğu açıkça belirtilmektedir. Bu gerekçelerin ; *"muhterik olan(yanan)"* (BOA. C. ADL. 5.302.1), *"muhterik olmalarına mebni (yanmasından dolayı)"* (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1), *"mürur-ı zaman ile (geçen zaman ile)"* (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1), *"harap olmasına mebni (harap olmasından dolayı)"* (BOA. İ. AZN. 108.26.4), *"mürur-ı zaman ile müşrif-i harab (geçen zamanla yıkılmaya yüz tutmuş) ve yebab", "mürur-ı eyyam ile harab (geçen zaman ile harap)"* (BOA. İ. HR. 180.9989.1) ve *"müşrif-i harab (yıkılmaya yüz tutmuş)"* (BOA. A.MKT. 204.97.2.1) şeklindeki ifadelerle yansıtıldığını görmekteyiz.

Kiliselerin tamirine ilişkin yazılar genellikle Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilmiştir. Bir yapının onarımı için izin verilmeden önce önemli bazı hususların tahkik ettirildiği anlaşılmaktadır. Yapının bulunduğu alan, mülkiyetin kime ait olduğu, Müslüman nüfusun bulunduğu bir yerde olup olmadığı, ait olduğu cemaat ve cemaatin nüfusu ile onarım masrafının nasıl karşılanacağı hususu onarım öncesi önemli araştırma konularını oluşturmaktadır. Belirtilen konu başlıklarında herhangi bir sakınca bulunmaması halinde onarım süreci başlamaktadır.

Kiliselerin onarımlarına fiili olarak başlanması için keşif kararının alınması gerekmektedir. Taşra yönetimi Gümüşhacıköy Ermeni Kilisesi'nde olduğu gibi tamire konu yapıyla ilgili farklı alanlardan bilirkişi hüviyetinde bir heyet görevlendirmektedir (BOA. A.MKT. 204.97.2.1). Bilirkişi heyetinde imam, muhtar gibi yerel kanaat önderlerinin yanında mimar, mühendis gibi alanında uzman kişiler de görevlendirilmektedir.

Belgelerde geçen bir diğer önemli husus yapının aslına sadık kalınarak tamir edilmesi ve yeniden inşa edilecekse eski ölçülerini aşmayacak şekilde inşa edilmesidir. Bu tip fiziksel sınırlamalar *"eb'ad -ı mezkureyi tecavüz itmemek"* (BOA. İ. AZN. 87.27.8.1), *"cihet-i asliyesi misüllü"* (BOA. C.ADL. 23.1408.4.1), *"vaz'-ı kadim ve heyet-i asliyesi üzere ta'mir "* (BOA. A.MKT. 204.97.2.1) ve *"beyan olunan tul ve arzı zira 'larını tecavüz itmemek "* (BOA. İ.HR. 209.12046.1) şeklinde ifade edilmiştir.

Onarım süreçlerinde titizlikle takip edilen konulardan birisi tamir işleminin mali yönü olmuştur. İncelenen arşiv belgelerinde, başvuru dilekçelerinde tamir masraflarının ne kadar olacağı ve masrafın nereden karşılanacağı açıkça belirtilmiştir. Ele aldığımız kiliselerin tamir giderlerinin genellikle kilise sandığından veya cemaatin yardımlarıyla karşılandığı anlaşılmaktadır. Ancak Merzifon Protestan Kilisesi'nin onarım işlemleri için Amerika'dan yardım toplandığı gibi istisnai durumlar da mevcuttur.

Çalışmamıza konu kiliselerin geçirdikleri onarım mahiyetlerine baktığımız zaman bir kısmının tamir ile sınırlı kalırken bir kısmının ise yeniden inşası söz konusu olmuştur. Amasya Aya Yorgi Kilisesi, Gümüşhacıköy Surp Agop Kilisesi, Gümüşhacıköy Ermeni kilisesi ve Ziyaret Kasabası Rum Kilisesi'nin onarımı için, Merzifon Bayat Köyü Kilisesi, Merzifon Aya Varvara Rum Kilisesi ve Merzifon Protestan Kilisesi'nin ise yeniden inşası için girişimlerin olduğu anlaşılmaktadır. Onarım gören yapılar günümüze ulaşmadığından söz konusu yapılarda gerçekleşen onarım izlerini takip etmek mümkün olmamıştır. Günümüze ulaşan iki yapı ise yeniden inşa edildiğinden tamir izini takip edilememektedir. Ancak yeniden inşa edilen yapıların inşa projeleri ile bugünkü durumları karşılaştırılarak günümüze kadar nasıl bir değişim geçirdikleri ortaya koyulabilmektedir. Örneğin Merzifon Protestan Kilisesinin inşa projesi içerisindeki plan çizimi ile mevcut durumunu ele aldığımızda yapıda büyük değişiklikler olduğu anlaşılabilmektedir.

Yeniden inşası için girişimlerde bulunan yapılar için hazırlanan projelerde kiliselerin plan ve cephe çizimlerine yer verildiği görülmektedir. Plan çizimleri için "*resm-i sathı*" (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2), "*mürtesim-i ufkisi*" (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1; BOA. İ. AZN. 108.26.1) ifadesi kullanılırken cephe çizimleri için ise "*mürtesim-i amudisi*" (BOA. İ.AZN. 31. 13. 1. 2), "*mürtesim-i şakulisi*" (BOA. İ.AZN. 87. 27-7.1) şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Cephe çizimlerinde pencere, kapı ve saçak ölçülerinin işlendiği, plan çizimlerinin de detaylı bir çalışmanın olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Amasya, tarihi süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hatti, Hitit, Pontus, Roma ve Bizans dönemi sonrasında Danişmendlilerle birlikte Türk yurdu haline gelmiştir. Şehirde Türk hâkimiyeti döneminde farklı etnik kökenden ve dini gruplardan insanlar bir arada yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş döneminden itibaren sınırları içerisinde bulunan gayrimüslimlerin inançlarını engelleyici bir tutumun olmadığı bilinmektedir. Bu dönemde tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Amasya genelinde Türk nüfus çoğunluğu oluşturmakla birlikte Ermeniler ve Rumlar başta olmak üzere gayrimüslim nüfus varlığını korumuştur. Çalışmamızda gayrimüslim nüfusa ait ibadet mekânlarının tamiri konusunda nasıl bir anlayışın olduğu ve nasıl bir süreç izlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çerçeveden bakıldığında gayrimüslimlere ait ibadet mekânlarının onarım taleplerinin büyük ölçüde kabul edildiği tespit edilmiştir. Ancak arşivde onarımı veya yeniden inşa kaydını tespit ettiğimiz kiliselerin birçoğunun günümüze ulaşmaması onarımların ne ölçüde gerçekleştiği konusunda soru işareti bırakmaktadır. Lakin günümüze ulaşan yapılar onarım ve yeniden inşa işleminin gerçekleştiğini göstermektedir. Günümüze ulaşan kiliselerin zaman içerisinde farklı işlevle kullanılmasından dolayı bazı yapısal değişiklikler görülmektedir. Bize düşen görev kültürel mirasımızın bir parçası olan bu kiliseleri korumak, onarmak ve gelecek nesillere ulaştırmaktır.

KAYNAKÇA

- AKURGAL, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK.
- ALAN, G. (2008). *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- AYAR, T. (2017). Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası. *History Studies*, 9(1), s. 1-19. doi:10.9737/hist.2017.510
- AYDIN, R. (2018). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları. *History Studies*, 10(2), s. 1-28. doi:10.9737/hist.2018.5817
- BAYRAM, S. (2012). *Tarihte Merzifon*. Ankara: Önder Matbaacılık
- BOA. A. DVNS.KLS.d. (Kilise Defterleri) 5/109.
- BOA. A. DVNSMHM. (Mühimme Defterleri) 261/14/35.
- BOA. A. MKT. (Sadaret Mektubi Kalem Belgeleri) 204/97.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 5/302.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 23/1408.
- BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye) 103/6159.
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 31/13.
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 87/27
- BOA. İ. AZN. (İrade Adliye ve Mezahib Evrakı) 108/26.
- BOA. İ. HR. (İrade Hariciye) 180/9989.
- BOA. İ. HR. (İrade Hariciye) 209/12046.
- BÖREK, M. (2023). *Merzifon'da Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine intikal eden Müslüman ve Gayrimüslim eserleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- ÇELİK, B. (2020). 11 ve 13 Numaralı Kilise Fihristi Defterlerine Göre Sivas Vilayetinde Gayrimüslimlere Ait Binaların Yapım ve Onarımıyla İlgili Hükümlerin Fihristi. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XLIV, s. 59-85.
- DÖNMEZ, Ş. (2013). Öntarih ve Klasik Dönemlerde Amasya: Güncel Arkeolojik Bulgular. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, (16), s. 21-56.
- DÖNMEZ, Ş. (2014). Amaseia Antik Kenti. F. Özdem (ed.) içinde, *"Yar ile Gezdiğim Dağlar": Amasya* (s. 9-28). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKÇEN, S. (2006). Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukuki Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri. *Atatürk Dergisi*, 5(1), s. 185-222 <https://dergipark.org.tr/pub/atauniad/issue/2365/30321>.
- KARPAT, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1831-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KESİK, M. (2017). *Dânişmendliler (1085-1178): Orta Anadolu'nun Fatihleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- KESİK, M. (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- MERZİFON BELEDİYESİ. (2015). *Yolların ve Kültürlerin Kesiştiği Şehir Merzifon*. Merzifon: Merzifon Belediyesi. <https://merzifon.bel.tr/wp-content/uploads/2018/03/merzifon-tanitim-web.pdf> adresinden alındı.
- SEYFELİ, C. (2020). İstanbul Ermeni Patrikhanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, EK-1*, s. 668-671. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-ermeni-patrikhanesi>: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞAHİN, İ., & EMECEN, F. (1991). Amasya, içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 1-4. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amasya>: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞİMŞİRGİL, A. (1985). *1520 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Sancağı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- TURAN, O. (2013). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YAŞAR, A. H. (2022). *Amasya Tarihi* (Cilt 1-4). S. Keçeci Kurt, R. Özel, & M. Hakverdioğlu, (Düzenleyen) Amasya : Amasya Belediyesi.
- YÜKSEL, A. (2010). Merzifon Yangınları (1896-1904). H. Babacan (ed.) içinde, *Geçmişten Günümüze Merzifon* (s. 61-82). Ankara : Merzifon Belediyesi Kültür Yayınları.